

Üna Hundreda Vschinaunchia da Tschlarina

Autor(en): **Gianzun, Rodolf Antoni**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **8 (1893)**

PDF erstellt am: **22.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-179798>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Üna Hundreda

Vschinaunchia da Tschlarina.

Da

Rodolf Antoni Gianzun

da Schlarigna.

Que nun ais sainza scopo cha he stimo bön da scriver Tschlarina. Scha vuless tratter da noss temps, allura schi fess scu otra gliend e scrivess Schlarigna o magari eir Celerina, scha que stuvess propi esser. Ma eau tratt da quels temps passos, cur cha Berta e las mattas, eir quellas d'Engiadina filaivan; e discurrind da noss vegls, nun sarò mel fatt da discuorrer e scriver scu els: Tschlarina, impè cu Schlarigna u Celerina.

Discurrind dunque da Tschlarina nun vulains fer sa topografia, chi hoz nun ans risguarda. Pochas pittüras pudessan furnir qualche sclarimaints lossupra: pudessans rilever cha d'ün'etta il god cumanzaiva pü in bass e glivraiva pü in ot cu hozindì; pudessans eir constater otras differenzas — ma in generel as pudarò dir cha quel chi vezza uossa Schlarigna so circa que cha Tschlarina po esser steda avaunt ün pèr tschient anns. E chi nun ho auncha vis Schlarigna, cha 'l giaja vi, scha 'l ais scort, cha l' evra 'ls ögls, scha 'l

and ho, e poi cha 'l tuorna am dir cu cha que 'l ho plaschieu. E sch' ün nun po ir in persuna a vair ed admirer, schi üna fotografia da pochs rapps farò melpers servezzans cu üna descripiun da bgers plets. In mincha cas vuless que per una tela ün poet: ed eau nun sum poet, na la fè.

Que cha vuless pigler a maun in quistas pochas paginas, il titel della lavuretta sturess manifestar in möd evident. Scha mia intenziun füss quella da disserter sur la natüra del lö o da 'l dechanter, vess forsa pudieu messer süssom il titel: La bella vschinauncha da Schlarigna; ma mè pü nun vess pudieu planter lò que pled „hundreda“, chi füss sto tuott affatt melplazzo. Tel pled ais invece in sieu drett lö, cur cha 's tratta da considerer il drett e las instituziuns della vegla Tschlarina. Hundro ais pled da noss vegl drett. Signurs vschins da Tschlarina vaivan da vegl innò il drett da gnir titulos ut supra; lur egens aschantamaints nun smaunchan mè da 'nd fer menziun; schi faina 'ls eir nus que plaschair. „Ça nous coûte si peu et ça leur fait tant de plaisir!“

Signurs vschins, scu ditt, vaivan lur brav titel. Ma 'l meritaivan eir. In fatt, que nun eira nimia pocha chosa, üna vschinauncha grischuna d' allura! Sa pussaunza fluriva, sa suvranted nun eira ün pled sainza senn, sieu champ d' acziun na auncha limito da tofferias bürocraticas e ingerenzas administrativas. E scu cha allas chosas grandas cunvegnan ils plets na pitschens e la pussaunza tira ils titels, uschea eir Schlarigna as complaschaiva da 's musser al muond vstida dalla pompa da sieu titel: „üna hundreda vschinauncha da Tschlarina.“ Che dignited da hidalgo madrilen in quels pochs plets! Hoz quels titels, che la dignited e la pussaunza d' üna vschinauncha del 17. e 18. secul savaiva as meriter, sun ieus bel e bain a 's fer arder — güst scu la pussaunza stessa; als chattains darcho tar chi ho savieu s' approprier quist' ultima. „Titre est apanage naturel de puissance.“ Mincha patriot grischun s' algorda cun intima satisfacziun dell' eternamaing memorabla seduta del Gran Cussagl, nella quela ils „nöbbels, sabis e prudaints“ della nazium, a Cuaira insembel araspos, zieva avoir bain pondero il pro ed il contra, per il bön del singul e del Cumön decidittan da mantgnair a se sves ed al Pitschen Cussagl il bel titel da „ot ludabel“, hochlöblich. E uschea il bun Basile del Matrimoni da Figaro ho darcho gieu radschun: „La forme, la-a forme!“

Cun titel o sainza titel, hundreda schi u hundreda na — taunt ais tschert cha il stüdi della vschinauncha scu cha l' ais steda offra

pü grand interesse cu quel della vschinauncha scu cha l' ais, ed il stüdi da Tschlarina pü noviteds cu quel da Schlarigna. Quist' ultima ais „halt“ in nom da Dieu que cha la po esser e na da pü: üna dellas famusas 200 e tauntas vschinaunchas grischunas, chi fö part dad ün dels na main famus 39 circuls grischuns, regida in granda part tres las ledschas germanaisas emanadas da Coira e da Berna. Ad udir las bunas veglettas sün baunch d' pigna, d' ün' etta tuott' eira melder: las mattas e 'ls giuvnos, ils salziz ed ils custüms e las ledschas. Sainza vulair entrer in ün trattamaint da quist tema taunt scabrus, pudains asgürer fingiò uossa cha almain il drett dellas vschinaunchas üna vouta eira melder, e cha noss vegls quà vschins pudaivan tgnair la crasta ün bun po pü ota cu nus nella medema qualited. Forsa cha l' ün o l' oter vularò as persuader da quetaunt legiand quist pitschen stüdi. Perchè que ais üna spezcha da „Stats- und Rechtsgeschichte“ da Schlarigna cha vulesch offrir — bainschi üna tela in nuce, limiteda al 17. e 18. secul e ristretta per risguard del spazi. Sül prüm fögl da vegls cudeschs chi trattan da stedis e pövels figüra suvenz üna duonna imposanta cun wappa e speda e cudesch, vstida dell' ampla toga dels temps antics. Il titel poi spiega cha la rappreschainta la naziun pronta in pesch ed in guerra. Scha vess ün artist a disposiziun, fess metter eir eau sül prüm fögl üna bella femna e suott fess stamper: „Tschlarina armata et togata.“ Que füss il melder motto e purtess forsa furtüna.

Sortigna dals preambuls per passer all' important.

Scha vains discurrieu dell' indipendenza cha las vschinaunchas in generel e Tschlarina in speciel haun giodieu, s' inclegia cha nun managiaivans ün' indipendenza assoluta od ün' anarchia comunela. Medema eira impedida dal fatt cha Tschlarina faiva part d' ün Hundro Comoen d' Engiadina sur Punt ota, il quel tres sieus statüts criminels, civils e matrimoniels savaiva bainischem tgnair in frain las Hundredas vschinaunchas e conservaiva l' alguardanza della vegla united giuridica ed economica in temps, cur cha las vschinaunchas tuottas ed uschè eir quella ad Celatanum, al Schlatten, cioè Schlarigna vaivan da löng innò conquisto ils dretts d' ün 'egna persunalited giuridica. Ais inütil d' aggiundscher, cha scu vschinauncha dell' Engiadina Sura Tschlarina stuvaiva fer part della Lia Chadè e tres quella da Comünas Trais Lias, da möd cha l' eira suottamissa eir allas ordinaziuus e ledschas da quistas, chi furmaivan per ella tenor la charta dellas Lias drett vigiaint.

Preferins da lascher d' vart la legislaziun della Lia Chadè e quella dellas Trais Lias, per ans occuper da quella craschida sün terra engiadinaisa, chi favella in bun Rumauntsch impè cu in nosch Tudaisch. Que sun oltre ils statüts o stratüts fingiò numnos, ils „aschantamaints o artichels generels della vschinauncha, da tuotts vschins unidamaing accetos et prains sü da salver per ils 5 anns seguints“, e chi per tuott il 17. secul gnivan revais ed eventuelmaing reformos insembel cun l' estim imincha tschinch anns, pü tard imincha desch anns. La redacziun pü vegla existenta nell' archivi da Schlarigna datescha del 1609, adì 17 Marz.

Dadains ils cuffins assegnos alla vschinauncha tres la granda partiziun del 1538, protetts tres la ledscha del Cumoen chi scu-mandaiva da chaver intuorn ils tierms e mnatschaiva da tagler il maun drett del stermadur, e tres quella della vschinauncha chi declarava mincha cuviaunza „culpaunta da musser iminch' ann alla juventuna ils terms per cussalver ils dretts sün noss cuntgnair“, protetts inoltre tres la superstiziun chi daiva da crajer cha 'l stermadur zieva mort nun pudaiva chatter pôs in fossa, dadains quists cuffins as sviluppaiva libramaing la vita e la suvranited da „Signurs da Tschlarina“.

Scha applichains il vegl pled: „A Jove initium“, nun pudains esser in dubi cha vains da cumanzer cun els.

Infatti, per esser güsts e der a Caesar que chi ais da Caesar, nun pudains fer oter cu lascher la prüma piazza als vschins, Signurs vschins. Que sun els chi faun ot e bass, els chi cumandan festas e firos; que cha els vöglan, dvainta, e sainza cha els vöglan, ün-guotta nun ho da gnir fatt ne tralasco „sün noss cuntgnair“, o scu cha dschaivan eir allura: sü noss terratoeri. Lò els cumandan!

Hozindi, ch' ün saja vschin o na, po esser passabelmaing indifferent, telmaing cha per il vschinedi ün nun do üna pipa d' tabac. La solidarited traunter Confederos ais felicemaing arriveda taunt inavaunt ch' ün possa viver allegramaing eir siand „fullaster“, saunz' esser per que risguardo scu ün chaun in baselgia. Scu ais cognit, noss buns vegls in quist scu in oters rapports vaivan opiniuns tuott affatt specielas e bainischem differentas dallas nossas, fand dal Signür vschin üna spezcha da pitschen raig e dal pover fullaster ün veritabel pariah. Da möd cha que valaiva propi la paina per ün tel da 's cumprer aint e d' aquister qualited e dretts da vschin, saja pür pajand ün bel pretsch. Be scha Signurs vschins vessan permiss quetaunt! Dschilus da lur supremazia e prontischem

da mantgnair il nummer dels vschins ristrett per pudair gioidair in pü pochs, en famille il patrimoni da lur vschinauncha, Signurs da Tschlarina rivettan plaun plaun a quella da uzer aunz las taxas (1609), e poi da scumander completamaing da pigler sü vschins, saja per poch o per bger, (1619) scu eir quels da Vnescha vaivan sarro lur Cudesch d' or. D' allura in avaunt, il solit e squasi l' unic möd da dvanter vschin da Tschlarina eira la naschentscha d' ün bap Tschlarinot; que chi gniva da vschin, eira darecho vschin — üngiün oter — e scu vschin pudaiva partecipar a tuott' las gioidias ed al „aridschamaint d' üna Hundreda vschinauncha“.

Tel aridschamaint as faiva nel möd chi sguonda:

Durante tuott il temp chi co ans risguarda (17. e 18. secul) pudaivan dèr vusch be maschels da 16 anns e pü, ils Juros del Cumoen. Però eir quels na incundiziunedamaing: ils schantamaints dels 11 Avrigl 1614 statueschan nempe inoltre cha „scha „füssan in üna chesa plüs maschels, cha nun poassan der vusch „otar cu ün, arsalf scha staun da lur poasta e scha d' haun fatt lur „paun mezz ann a lur poasta ed haun lur aestim.“ Sumgiaintamaing ils schantamaints compilos nels seguaints quinquennis pretendan in lur artichels „davart der vusch“, ch' ün „füma“ o „chesa“ quatter mais in vschinauncha per eserciter quist drett e der vusch „authentica“.

Ün tel però chi ho drett da der vusch, ais eir culpaunt da fer üs da sieu drett; sch' el nun compera zieva esser cito o „saphanto“ tres il mess, crouda 'l falla „üna quartina d' vin par hom“. Cur cha fatts del generel vegnan trattos, sa piazza nun ais in us-taria o alla sumbriva a fer la choma, ma unicamaing in piazza, in publica piazza avaunt baselgia, tar ils oters vschins, ils quels bai-van our las quartinas da falla „immediate, in chiaritaed“. E scu cha il drett da der vusch ais ün privilegi onorific accordo be a pochs e chi nun risguarda las femnas ed ils fullasters, uschea eir la piazza avaunt baselgia, inua quist drett vain esercito, dvainta per la düreda dellas radunanzas privilegi dels vschins chi vuschan cun esclusiun da femnas e fullasters; nun basta cha las femnas in telas occasiun scu nella baselgia crastiauna stöglan fer il sacrifici da tashair — mulier taceat in ecclesia; — la ledscha pretenda megl-inavaunt cha giaman a chesa e stettan cul buonder impè da pudair admirer la sapientscha da baps, frers, marids e marus. Nels dis cha il Referendum della vschinauncha entra in acziun, cur cha vain „tratt a vschins“ o tuotts vschins as araspan per fer act da

sovrانيتed, aunz cu cha la cuviaunza zieva indichedas las tractandas dumanda ils parairs del Minister, poi del Sr Mastrel Reggente e da 4—5 dels pü vegls per passer finelmaing als oters del ring, il mess ais culpaunt da clammer cha femnas e fullasters s'absaintan. In affers publics, in robas da vschinauncha ne femna ne fullaster nun haun oter da fer cu da ubbidir. Per pudair in quist rapport correspuonder melder allas esigenzas della ledscha, cioè ubbidir melder, eir femnas e fullasters da 16 anns in sü, ne pü ne main cu S^{rs} vschins, suottastaivan all'oblig d'assister iminch'ann a Chalanda Meg in baselgia alla prelecziun dels schantamaints cha S^{rs} cuvihs stuvaivan urdiner; ed il culuoster o la culuostera stuvaivan sarrer la Baselia acciò ch'üngün nun giaja our intaunt cha 's legiaiva. Scu ditt, in quist cas as trattaiva que d'imprender ad ubbidir; stuvaiva per que esser preschaint tuott que chi stuvaiva imprender ad ubbidir, dunque eir femnas e fullasters; mentre nels oters cas, inua as trattaiva da cumander, taunt las femnas scu ils fullasters pudaivan ster a chesa saunza dann.

Il clamm e la controla del mess chi faiva piazza per ils vschins e tramattaiva davent femnas e fullasters, clamm necessari e solenn cur cha la radunanza vaiva lö in piazza publica avaunt baselia, eira main indispensabel nels oters cas ch'ün gniva insembel in qualche stanza a legiferer. Uschea nel 1709, tenor remarca dels schantamaints, ils vschins as radunettan „in chesa da Sr compaer Jachem J. Salis“; e üna pitschna ledscha del 1738 esordiescha cun quists plets: „siand vschins raspos insembel in l'hustaria del dret . . .“ Quista „hustaria“, tgnida ex lege dal Mastrel o da qualchedün oter per el, serviva in prüma lingia scu local del Tribunal della vschinauncha, Mastrel e Trueders, chi tgniva lö eir sa pitschna biblioteca: ils statuts e schantamaints in vigur. Turnerons a 'nd discuorrer.

Da vegl innò as faiva valair nella pitschna republica da Tschlarina la sauna idea da nossa democrazia moderna: l'exclusiun della rappreschantanza in favur dell'esercizi immediat della sovranited, inua cha que eira fattibel. Scha cuvihs ed otras autoriteds faun qualchosa chi ais da lur uffici, schi paun fer quetaunt unicamaing „tres der tiers da tuots vschins“, in vigur d'üna permischium da medems, e nun pudessan fer ünguotta sainza quista permischium, cha quella saja poi deda per il cas speciel o tres ils aschantamaints o tres vegl üs; scha las dittas autoriteds faun üna chosa impè cu fer ün otra o impè cu nun fer ünguotta, schi ais que cha la stö-

glan fer „tres cumischiun e voeglia da tuots vschins“. Medems as reservan in tscherts cas il drett da der o nun der lur approbaziun all' opero ed allas spaisas fattas p. ex. da cuvihs, sindichand medemas e rebüttand que chi nun pera güstificho.

Ils 17 Marz 1609, l' exordi dels schantamaints ans quinta cha „in nom da Dieu lg Bab, filg et lg sainch spiert — Amen“ ils „cuvichs et aritschaduors da Tschlarina, ls prudains et sabbis Jan Salisch vylg, Mⁱ Nuot Fritschun et Jan Batista Futschoel, tres cumischiun, voeglia et eir der tiers da tuots vschins, haun cun els tschernieu et elett 9 homans da ditta vschinaunchia, per aschanter letschas, artichels, reglas et aschantamaints, eir der taxa da roba cun aestim da muaglia acciò cha ditta vsch. saja aritschida cun temma da Dieu et bella politia“

E squasi tuotts ils aschantamaints portan in fin üna remarcha simila a quella chi sto tar quels compilos dals 3 cuvihs e 9 homens sur ils aschantamaints ils 11 Avrìgl 1614, la quela tuna sco segue : „April 17 acetos e piglios sü e dessan dürer p. anns 5 seguaints.“ Chi chi accepta e „pigla sü da salver“, aunz per 5 anns e na da pü, zieva per 10 anns, e chi forsa tuott seguond nun accepta, que sun „tuots vschins unidamaing.“ (Vide 1620.)

Quist sistem da fer las ledschas be per ün tschert temp limito, per ün quinquenni o ün decenni, contrasta in ün möd singuler cun nossas ideas modernas da legislaziun. Cur cha nus hozindi vains da fer üna ledscha, nun ans vegn in testa niauncha la pussibilted da fixer ün term a sa düreda e sia vigur, anzi per il pü crajains d' avair creò qualchosa chi vess da raster „fin munts e vals düran e restan“, a pro del temp preschaint e dell' avegnir. Da möd cha imincha ledscha d' hozindì pudess purter il motto: „haec lex durabit quantum Deo placebit“. Saja cha noss pardavaunts vaivan main fiducia nella lur sapientscha puncto fabricaziun da ledschas per l' avegnir, saja cha preferivan da nu 's lier per temps indefinits: taunt ais tschert cha scha Srs Cuvichs ed incombenzos — da principi 9 homens, pü tard be il Sr Mastrel Regente ed ün hom per minchüna dellas 4 alps — alp Zura, alp Zuott, alp Aret, Statz — vessan neglett da 's reunir aunz il decuors dels 5 resp. 10 anns e da propuoner poi a tuotts vschins schantamaints, reformos o na, schi Tschlarina ün bel di vess pudieu raster sainza tels e taunt inavaunt in plaina anarchia. Nun savains scha tels cas sun arrivos; tschert cha il dann chi 'nd po esser derivò sarò sto main grand cu quel chi ais saimper provgnieu e provegn auncha al di d' hoz da

ledschas veglas e pü cu veglas, marschas, ch' ün ho fatt üna vouta e zieva cun o sainza motiv nun suos-cha pü abroger, scha sun eir contrarias alla sauna radschun. Telas ledschas almain cul sistem sancziuno da noss schantamaints as pudaiva eviter — dal mumaint cha la periodica revisiun totela da tuott la legislaziun da vschinauncha eira organizada e tres ledscha declareda necessaria.

La prüma radschun da quistas revisiuns periodicas eira per oter l' estim, variabel da natüra, quantunque ils aschantamaints pruvaivan da 'l render pü stabel scumandand da „impiner uendar u allienar sieu aestim saja da roba u da muaglia“, e saimper bsögnus da gnir periodicamaing rectificho resp. piglo sü da nouv. Quetaunt as faiva a Tschlarina mincha 5 anns — eir pü tard, cur cha la revisiun dels schantamaints vaiva lö be imincha decenni. Il prolog dels schantamaints del 1609 disch del rest cler e nett, cha vschins haun vulieu cha vegna fatt ledschas, artichels etc. „syand l' aestim vylg uossa in finaunza“. Scha quel ais in finaunza, mnatscha da cruder la base da tuott l' economia della vschinauncha; e quella gnand refatta o renoveda, taunt vela refer o renover eir il rest.

La cuorta vita dels aschantamaints als renda abels da surpigler aunch' ün' otra funcziun chi 'ls distingua da quels d' hozindì. Noss schantamaints e nossas ledschas contegnan nempe be il resultat d' üna volaziun, na quel d' ün' elecziun. Ils schantamaints da Tschlarina contegnan taunt l' ün scu l' oter: taunt normas objectivas nels differents rams del drett scu nominas da persunas a tscherts uffizis. Zieva avair cumando o scumando qualchosa, p. ex. cumando da schlarger ils clamaints tenor eudesch dellas chartas e scumando da „strattir“ ils medems, suott falla a caric da chi contrafo, o scumando dad ir sü d' alp la Dumengia aunz predgia, schi nomnane regulermaing auncha quels chi sun miss „süsura“: homens da clamains sun p. ex. Jachiam Bellora e Dreia Gubett etc.

La stessa radunanza chi do forza da ledscha allas normas objectivas, tscherna glistess di e nel medem act eir ils uffiziants destinats a fer eseguir dittas normas: ün medem artichel cuntegna suvenz il nom della persona e la chosa cha medema, seguond il „plü dals vschins“, ho da fer.

Las tschernas chi incumban als vschins, e na a otras autoritads, risultan our del schant. 3 del 1609:

„Milgsinavaunt aise adrizo, chia cura smetta cuvichs u vain tscharnieu a Cumoen u sün diettas, u par otar fatts chia vain tratt a vschins, schi daja saimper vainscher lg plü dals vschins . . .“

Las relaziuns d'ubbidientscha sun definidas nel 1619:

„Gniand elett qualche officiel in la vschinaunchia da qualunque soart chi saja sajan culpaunts da fer obedientzchia a vschins, cuvichs u Homans da Cumoen sainza üngüna contradicziun . . .“

Dunque vschins cumandan, as po dir in tuott e per tuott. Però, scu ais saimper sto in nossa democrazia cun sas autonomias localas, sieu selfgovernment, scha ün in sa qualited da vschin scu member della radunanza da vschins pudaiva a mezz della tscherna sfurzer sieu convschin da 's praster nel servèzzan del public, schi quetaunt nun pudaiva avair la consequenza da liberer il prüm da tuotts obligs vers il Generel. Praticamaing aise da considerer in quist riguard il grand nummer dels uffizis, il quel, miss in rapport cun la pitschnezza della vschinauncha, ans fo crajer cha circa iminchün stuvaiva avair sa carica, granda o pitschna, e cha quel chi nun eira Cuvih o Mastrel, eira almain inspectur dellas chesas da fö (chadifös) saramanto in piazza o avuo da baselgia o hom sur il chaschöl. In seguonda lingia poi ils schantamaints stess, oltre statur l'oblig da vschins da partecipar allas radunanzas e praster „lavor comoen“ (pü tard scu hoz: *lavor comoena*), decleran ils vschins scu tels, ün scu l'oter, uffiziants della vschinauncha per tscherts rams speciels dell'administraziun. Chattains ün exaimpel nel 1649, schant. 60: „Üngün nun lascha manair our muaglia sün rasdif u flüjas, suot paina. Cuvichs mettan suters sco d'vilg, gliued da temma da Dieu, et ultra que iminchia vschin saja suter et pendra per sieu saramaint inua cha vezzan chia lg ais muaglia.“ —

Del rest scha vschins nun haun da raster ozius, schi la granda lavor incomba tuottüna scu da güst al guvern, al servitur da tuotts.

Il guvern della vschinauncha fuorman scu da vegl innò regularmaing ils 3 Cuvihs, convici, chi trattan las fatschendas del public in collegi e a que chi pera sainza tscherner ün president. Pür pü tard, nel 1739, chattains qualchosa d' simil, ün primus inter pares: que ais il „cuvich chi ho il maneggio“ chi atschenna a vulair pigler el in maun l'aridschamaint d' üna Hundr. vschinauncha, cun evident scapit da sieus collegas d' uffizi.

D' ün' etta pera cha „Srs Cuvichs“ eiran quasi ils unics uffiziants della vschinauncha e scu tels stuvaivan els s' occuper da tuotts fatti del Generel. Nel temp cha nus trattains co, ais bain vaira cha las chosas haun müdo: ils cuvichs nun sun pü, zuond bricha ils unics magistrats; haun survgnieu concorrenza, e specielmaing il Signur Mastrel scu rappreschantant della Giüstia da vschi-

nauncha as fo inavaunt nella stima e nellas unuors; tuottüna la granda part dels affers del public resta in maun da cuvihs, traunter oter eir tuott que cha 'ls schantamaints nun surdaun a oters funczionariss. S' incelegia cha „rebus sic stantibus“ nun ans po gnir in testa da enumerer üna per üna tuottas las singulas incumbenzas dels cuvihs; que nun vess üngüna fin. Preferins per que da numerer ün pèr cas da competenza dels cuvihs, e poi d' atschenner als oter uffizians ed a lur funcziuns. Quels affers da vschinauncha chi nun vegnan indichos sco fänd part dellas incumbenzas da quists oters uffizians, appartegnan natürelmaing alla competenza da Srs Cuvihss — bain inelett, be scha Signurs vschins nu 'ls haun vulieus per els.

Seu ditt, scha 'ls cuvihs nel 17. secul nun faun pü tuott, schi faun auncha bger. E perfin inua la lavur ais surdeda ad oters uffizians, la nomina da medems in taunts cas nun spetta a Signurs vschins, ma bainschi a Signurs Cuvihss.

Cuvihs tschernan ils homens da Cumön chi poi cun els insembel haun da tscherner Mastrel e Trueders chi fuorman la Drachüra da vschinauncha. L' art. 22 dels Schantamaints del 1609 tuna: „Vain eir hürdano chia Cuvichs u homans da Cumoen chi sun tschernieus per mettar drachiüra in la vschinaunchia possan metter u tscherner in uffizi chi chi ad-els bain pleschia siand suttisfactiun. Nel 1664, l' art. 31 disch: „In elegger mastrel e Drachüra da vschinaunchia paun cuvichs sco d' velg innò tscherner lur homans da Cumoen et cun aquels paun els elegger chi ad els pera boen siand suttisfactiun in offizi, et gliend da temma da Dieu“.

Nel 1609, la cuviaunza tscherna ils termaduors (schant. 36) „Milgsinavaunt aise articlo, cha cuvichs dajan iminch' ann tschernar 2 termaduors“, „chi sajan culpaunts da fer tschser tuots chalchamains dalla vschinaunchia saja saifs, mürs, sassa u otar“ (sch. 102). Pü tard, vegnan tschernieus 3 e per 5 anns; na pü dals cuvihs, ma dals vschins, a que chi pera. Lur uffizi resta il medem. Nel 1619 vegnan, oltre ils 3 termaduors, tschernieus 2 prasürauns, (prasuradores) chi haun del rest las identicas incumbenzas.

Nel 1609, „Cuvichs tschernan 6, (pü tard 7)“ homans süls clamains, da bun inclytt, chi cun els insembel dajan garder ils clamains et fer declaraunza co chün daja spartgnair et aritscher.“ E scha „alves diffarynzchia par causa da qual clamaint, daja quella gnir discutida da aquels 6 (7) homans chi sün aquaist uffizi sun

tscharnieus (sch. 18 e 27). Medems dajan cun cuvihs insembel fer schlarger ils clamains „tenur cudasch dellas chartas“ inua cha vezzan cha quels sun „strattieus“.

Seguond ils schantamaints del medem ann cuvihs tschernan 4 homens chi chüran tuottas sendas della vschinauncha e possan pandrer cr. 20 per persuna.

Nel 1609, la Cuviaunza metta, scu iminch' ann, „2 muntaduors a chiürer ls hour vschinauncha“, specielmaing „cura s treia laina“. Nel 1619, quista guardgia del god nun basta: vegnan miss 6—7 homens a pandrer ils fullasters e vschins in falla; inoltre eir ils oters vschins, e na be quists uffiziants speciels, sun culpaunts da „referir“. Nel 1637, muntaduors e oters 6 tschernieus da Cuihs dessan chürer ils gods cunter ils fullasters, e tuotts da vschinauncha haun da „complir cul saramaint scha haun fallo u vis falland.“ Ils schantamaints del 1649 cumandan a cuvihs „cha fatschan ir tuots vschins a chiürer ls gods fin la rouda ais complida üna vouta per ün“. Nel 1669, ils muntaduors chi sun 6 — taunts scu lurdis — sun oblios da chürer ils gods dalla damaun in fin la saira ün per di.

Quista tscherna da muntaduors, termaduors, suters etc. tres ils cuvihs nun ho del rest zuond bricha l'effett da surder p. e. als muntaduors l'administraziun e survaglianza dels gods e dellas archas, a suters quella del prävi etc. liberand in glistess temp ils cuvihs dallas incumbenzas relativas e dalla relativa responsabilitè. Quetaunt füss il cas scha Cuihs in affers da god, da polizia, da prävi etc. vessan be la funziun da simpels „Besetzer“, chi scu tels nun haun oter da fer cu da tscherner e fatta la tscherna scumpareschan nella vita privata. Invece cuvihs nun paun scumparir; e scha nomnan muntaduors, suters etc. quistas nominas haun be il scopo da 'ls procurer agüdaints, subalterns o magari collegas, chi prastan lur ouvra in materias specielas, laschand intacta la supremazia da cuvihs. Cha existan pür muntaduors cun tschertas funcziuns e vschins cun quella da chürer ils gods: que nun impedescha l'autorited da cuvihs, chi in fats da god ed allainamaint conservan competenzas importantischmas, inferiuras be a quellas da S^{rs} vschins. Eguelmaing las funcziuns dels oters uffiziants da vschinauncha nun paun limiter ne dauner quella della Cuviaunza chi, siand storicamaing la prüma, la pü vegla, as mantegna eir reelmaing la prüma e porta in fats da god, da paschüra e pasturesch, da polizia da prävi e dad ovas etc. il gran pais dellas fatschendas del public. Quetaunt spiega perchè ils statüts civils insistan perchè

imincha „vicinanzia del Comoen dess iminch' ann, per il dì da Calenda Meg, metter overo confirmer seis Covics . . .“ Que nun ais il nom da Cuvihs cha il Statüt pretenda — cha la soprastanza as clamma cuviaunza o na al po esser passabelmaing indifferent: que nun sun neir ils detagls e las modaliteds della tscherna e della carica chi l'interessan; in quist rapport fixa 'l poch, be güst l'essenziel, e reserva il rest al „styl et drett da scodüna vicinanzia“. Que chi interessa il Cumoen ed importa a sieu statüt, ais unica- maing cha exista üna autorited constituida, e cha nellas vschinaunchas nun regna l'anarchia. E il synonym dell' autorited ais in quel temp e per noss pajais la cuviaunza, chi reunescha in sieus mauns competenzas da tuotta spezcha: civilas e militeras, administrativas e legislativas, ed in temp vegl eir giudiziarias.

Nun pudains ans dilunger quintand sü tuott que cha ils schantamaints chargiaivan süllas spedlas paziaintas della Cuviaunza ed observains auncha cun pochs plets:

1. Cuvihs sun legislaturs nel sens del pled della moderna democrazia, cioè „a plaschimaint e satisfaciun da vschins“, salvo il Referendum. In quista funcziun sün assistieus dals homens sur ils aschantamaints, scu cha vains vis.

2. Cuvihs — culs assistents ut supra — piglan sü l'estim, e funcziuneschan scu comissaris d'impostas, insembel cun „homens chi sun tschernieus a fer la taglia“ (1609, 11).

3. Cuvihs haun in maun la chascha da vschinauncha. „Sü-sura aise eir aschanto, cha scodüna cuviaunza daja cun diligynzchia tgnair quint da tuot aque ch'ella prain aint et do houra a nom della vschinaunchia et mettar par scritt acciò ch'ella possa rendar quint . . . (1609, 17). Quetaunt gniva fatt „in piazza avaunt tuots vschins, oaick dys zieva Chalanda Megia suot paina da cur. 20 par imincha cuvich.“

4. Cuvihs survaglan „lavur Cumoen.“ Scu lur assistents in quist ram da lur activited pudains numner ils homens sur il Schlattain, in part eir ils muntaduors. Cuvihs eiran oblios da tgnair nota relativa „in lettera e na in tessra.“

5. „Cudasch nouf d' aschantamaints, cudasch da chartas e strattütt vegl hegian aint in maun cuvichs et ls cusainan aint a maun da cuviaunza in cuviaunza, et scha 's pardessan schi cha els chattan quint et portan giò tuots danns e cuosts . . . (1659, 20).

6. Cuvihis nel 1609 sun declaros „culpaunts da fer fer 30 chiübels d' chiüram in servezzan dalla vschinaunchia, in furtüna, Dieu guarda, da fö.“

7. In fürtüna, Dieu guarda, da guerra e tscherna da sudos Cuvihis eiran oblios „par lur saramaint“ da guarner u fer guarner las gurgimaintas, e pü tard da fer sül di da san Gian l'ispecziun d' armas ed il „tir al peih“. Ils sudos chi nun cumparivan crudaivan falla: quels chi cumparivan bavaivan our medemas immediate, conscienzusamaing. Ils temps müdan; heu quantum mutatus ab illo!

E così via, cum gratia in infinitum.

Scha las incombenzas da Cuvihis sun numerusas e variedas, schi haun in maun üna buna arma per as fer valair e mantgnair il rispettt della ledscha. Que ais la faculted da fer „appalänter“, u „palanter“, u „cumplir cul saramaint“. Da vegl innò, Cuvihis sun culpaunts, 1 o 2 voutas all' ann, dad ir da chesa in chesa e fer gürer ün per chesa, vschins e fullasters, scha hegian fallo u vis oters falland u sapchan cha oters hegian fallo cunter aschantamaints, saja in fatts da god, saja in fatts da paschüra, d' alpedi, da polizia da fö etc. Alla fin del secul passo, abitants da Tschlarina stuvaivan da prümavaira praster güramaint in quist möd sur 10 differentes puncts, fichs detaglos, traunter quels p. e. Nr. 9 tuna: „Scha las pignas fatschan füm in stüva“; d' utuonn dafatt sur 10 puncts na main detaglos. Mincha vouta as vaiva da subir lungias spiegaziuns sur l'importanza del güramaint. Inoltre Cuvihis eiran fingiò nel 1609 oblios dad ir üna vouta per ann nellas vschinaunchas limitrofas, Samedan, Puntraschigna e San Murezzan, a fer gürer quels da lò da nun avair fallo in noss gods. Quist üs pera d' esser bain bod crudo vi per Samedan e San Murezzan; per Puntraschigna as conservet el tenacemaing fin in quist secul.

Chattains il palanter eir nel „militaresser“ tschlarinot e del Cumoen in generel tenor statüt civil 128. Cuvihis, chi scu superiors militeds stuvaivan fer fer a lur vschins l' exercizi da guerra, vair scha eiran provists cun armas — „Mus-chietts, Alimbarts u Hestas da guerra a lod da Covics da vicinantia in vicinantia“ — fer trer quels cun mus-chetts „sün la furchetta“ e quels cun schlupett da rouda „a maun tgnent“ — quels stuvaivan eir palanter mincha vschin, chi da 16 anns in sü gniva considero scu „Juro“ e da lò fin a 60 anns scu militant, „scha las armas sajan sias o na“.

Ma la peja da Cuvih, — currispuond' la a tels sacrificis per il bön del public?

Da pejas ils schantamaints nun quintan gran che; bainschi da gravezzas. Quella a caric da Cuvih ais descritta nel schant. 24 del 1609:

„Item ls Cuvichs sun culpaunts da tignar ün thor par ün da Chialanda Favrrera infina chia las vachias vaun ad alp, ma scha 's matess dich ün cuvich, schi daian alhura ls avuos dalg tais tignar els ün par ün. Et il Truedar a Zuoz et aquel in Civil in Samedan sun eir els culpaunts scu ls cuvichs da tignar ün thor par ün et nun haviand u nun vuliand impraster infra ditt team, po aquel chi tscherchiaiva achiater utru, et aquel chi nun ho imprasto ais culpaunt da pajer cr. 4 par vouta

Ils schantamaints dels quinquennis seguaints pretendau poi cha ils tors sajan „failchs“, u grischs, u da Partenz, e cun 2 pelas etc.

Tuott seguond il dictum: „Inua ais l'offici, dess eir gnir tgnieu il tor.“

La peja da cuvih consista nell'unur della carica. Co e lo poi, quist unur pigla fuormas pü concretas, scha p. ex. durante la Cuviaunza la baselgia survegna ün nouv sain. Allora ils noms da Cuvih, latinizos dal predichant seguond tuott las reglas dell' arte e del temp, vegnan culos nel bruonz: monumentum aere perennius. Quetaunt ais dvanto nel 1660 cul sain grand, chi difatti sper ils noms da Zacharias Paliopus, P. T. verbi Dei minister, D. Johannes Joh. a Salis in criminalibus iudiceus e Johannes Gaud. a Salis P. T. Ministralis porta quels dels „convici“: D. Jacobus Bonomus, D. Florius Joh. a Salis, D. Jacobus Janzonus.

Dals oters uffizchels administrativs della vschinauncha vulains auncha menziuner:

1. Ils appritschaduors (appretiatores, Schätzer). In generel lur incombenzas sun regledas tres ils statüts (red. lat. 40, 44, 48, 61, 62 etc.). Ils schantamaints demuossan scha na oter cha funcziunaivan in tscherts cas scu cumischiun da recuors in questions d'impostas, e cha lur gravezza consistiva nel „tignar ün buoch par ün zieva las chevras d'utuon vardt.“

2. Ils bulladuors (stat. civ. 137).

3. Ils homens chi haun da relascher las bollettas, deputos lo-tiers tres ils Cuvih. Pü bod, l'incaric sur la sandet da gliend e muaglia eira bainschi da competenza esclusiva da quists ultims.

4. Psadur e imsüradur. Il prüm administrescha la stadaira granda, il seguond il ster. L'importanza da quists uffiziants ais specielmaing basada sün lur funcziun scu „surftüras“ o „sur las ftüras,“ descritt in bgers schantamaints.

„Quel chi ho ster u stadaira, dess avair l'incari da Guotsvercker e proseguir tenur üna scrittüra per maun da Rev. Zacharia Pagliop dispuona.“ (17. sec.) „Circa mner ftüras ais confirmada la scrittüra rogieda da qu^{dm} R^{do} Sr Zach. Pagliop, chi dess gnir deda aint a maun al Guotsfercker l'quel daja proseguir la rouda tenor quela clamma, cun declaraunza cha chi chi ho mnadüra saja obblo, cur al tuocha la rouda da ogni-temp, taunt d' sted co d' inviern da mner la ftüra suott paina . . .“ (1709). „Ogni ün chi voul ster aint in rouda daja's der ad 16 Octobris in nota al psadur et cha vegna formo la rouda cun seis nummers 1, 2, 3.“ Chi maina in temp da buna via, maina eir in temp da nöscha. Ils particulers chattains eir co nels statüts, chi regleschan il transport della marchanzia „de portu in portum“, da portic in portic.

5 Vulains glivrer quista enumeraziun nummand auncha ils homens sur ils bügls, quels sur ils bavradoirs, quels sur las chadifös, e l'hom sur il chaschöl cun il Trueder in Criminel scu assistent. E co fains punct — finelmaing.

Fains però be punct per recümanzer cun ün oter chapitel, quell dell' administraziun della güstia.

Per que chi risguardaiva medema in quaunt cha l'eira in mauns del Cumoen, Tschlarina tramattaiva scu rappresentants sieu Trueder Criminel giò Zuoz, sieu Trueder in Civil vi Samedan. Da quist ultim, schantamaints a mela paina faun pled: e scha nun udissans dalla gravezza da sieu uffizi, consistenta in „tignar ün thor,“ savessans appaina cha l'existiva. Diversamaing il Trueder in Criminel u „truedar a Zuoz“. Schabain cha neir sieus funcziuns principelas nun derivan dals schantamaints, ma dals statüts, e per que paun gnir laschedas d'vart in nossa lavuretta, schi risulta tuottüna dalla legislaziun da vschinauncha:

1. Cha Trueder a Zuoz, chi exercitescha scu seniours u Avuos da baselgia üna spezcha da survaglianza sur la devoziun, ais culpaunt da tgnair il chialesch e der paun e vin per la S. Tschaina;

2. cha medem assista l'hom sur il chaschöl;

3. cha eir el scu sieu collega in civil da Samedan tegna ün tor per la cumpagnia e peja üna taxa in chascha da vschinauncha.

Vains vis cha Cuvih, traunter otras nominas, haun cun homens da Comoen insembel da fer eir quellas del Mastrel e dels Trueders chi fuorman la Drachüra da vschinauncha, la quela surpigla la giurisdicziun chi d' ün' etta appartgnaiva a Cuvih.

Que nun as tratta co da giurisdicziun criminela: tschep e fuorcha sun del Mastrel da Zuoz cun sieus Trueders in Criminel; be els cumandan al Mess da saung da metter ils povers pcheders da vita a mort; be els haun la pussanza da chastier tenor stratüt in vita roba ed unur. Que nun as tratta neir dellas fallas; medemas sun regledas tres ün' egna procedura, chi permetta als vschins infra 8 dis zieva lur prelecziun da dumander la cassaziun ossaja da las „tschsanter“, sainza cha il Mastrel da vschinauncha e sieus Trueders hegian da 's masder aint. Medems haun be da tratter causas civilas da importanza main granda e forsa eir tschertas differenzas da natüra economica ed administrativa — güdichand impè del Mastrel e Trueders in Civil a Samedan „per la summa cha lur bachetta comporta“.

Oltre ils obligs inerents a sa carica, da güdicher cioè seguond drett e coscienza, il Mastrel ho ils seguaints:

1. Durante sieu uffizi, chi da principi düra be 1 ann, pü tard 2 anns, Mastrel „daja fer hustaria alla Drachüra, u achiatter ün otar chi tegna par el.“ In quista ustaria del Drett vain eir conserveda la pitschna biblioteca giuridica della Drachüra da vschinauncha.

2. Mastrel e Trueders sun culpaunts, fingiò nel 1609, da „hauair giasts ls homäns da Cumoen.“ Pü tard l' oblig s' extendaiua: la Drachüra vaiva da pajer ün „paest“ a tuotts vschins sur 16 anns preschaints in vschinauncha. Nel 1729 vegn decis scu sguonda: „Sün noazzas u paests da Mastrel impè dad ir a clamer ils invidos, schi cha vegna suno ün sain, e sün que avis daja scodün comparair suot paina da Xr. 30 a chi vo a clamer alchün u alchüna.“

3. Mastrel ais poi eir oblio „iminch' ann d' sted da tegnar ün tor zieva las muoias et aquel po 'l mner sur eistam et sainza pajer pastradüra“. (1609). „Nun siant muoias chi gajan in lg terratoeri, il Mastrel ais culpaunt 1 curuna alla vschinauncha“ (1654.)

4. Üna singulera incombenza u gravezza haun S^{rs} vschins chargio sülla gobba als Truaduors, declarand medems „culpaunts dalg timp dalg iviern da chiünscher las vias Imparielas sainza dann dalla vschinauncha“. Hozindì quetaunt appartgness all' uffizi del stredin e na a quel del güdisch.

Üna simila cumbinaziun ün po stramba ais quella chi obbliaiva ils mess, quel da Cuvihis e quel da Drachüra da sglatscher ils bavaduors della muaglia a lod da Cuvihis.

Füss magari auncha da dir qualchosa sur las cumpagnias d' alp cun lur chôs d' alp e lur suters speciels; dallas cumpagnias chi „iffitaivan lur part d' ova,“ e finelmaing da quellas chi, seguond ils schantamaints del 1614, „eiran fattas per tscherner suodos (Dieu housta) a guerra“

Ma vains prescha da continuer e da tratter oters puncts na main importants. Dunque — „passons outre“. E guardains ün po cu cha Tschlarina trattaiva sieus Fullasters.

Quels „nöbbels, sabiis e prudains“, chi as radunettan ils 17 Marz 1609 per la revaisa dels schantamaints, scu resulta dall' exordi da medems, gürettan „aveartamaing a Dieu et alla S. Trinited da ster insemal et . . . neutrelmaing urdiner tuott aque chi pera ad els essar nüzzaivel, boen et cun profit da ditta vschinauncha, nun purtand araspè ne a rich, ne a pover, ne a fulastyr, ne a terryr, suainter ch' els voeglian der quint a Dieu et lur hoarmas salver.“ Nun savains propi quaut inavaunt cha dits nöbbels etc. haun „purto araspè“ a rich, pover e terrer; taunt però ans pera tschert cha, scha pudaivan salver lur ormas be in nun portand raspè a fullasters, lur ormas nun paun esser oter cu salvas. Tuott chi do adöss a quels povers fullasters; tuott chi 'ls vules avair our dels peis. Üngüns dretts politics, poch concessiuns economicas e ün discret numer da gravezzas: que sun ils elemaints chi compuonan la pusiziun del fullaster a Tschlarina. Sch' ün pudess, ün al tramattess per sieus fatts e nu 'l permattess niauncha la dmura. Difatti, nel 1702, ün riva a quella da statuir:

1. „Fullasters, chi haun d' vegl innò stanzagio, dajan gnir salvos tenor stilo sin' all' ura preschainta.

2. A fullasters uoss' in cuort temp intros per stanzager, per que ch' els giodan poch u bger ais-ch e pais-ch u oter commod del General dess ster in autorited da Cuvihis dals taxer.

3. Per l'avegnir aise conclütt: üngün fullaster chi nun ho poch u bger del sieu d' stabel nun vegna permiss da stanzager in nossa vschinauncha, et vuliand al vegn impost ün aggravio da R 20 annuatim tenor as stila in otras vschinaunchas da noss Hondro Comoen d' Oengadina Zura.“

Quista taxa gnit in seguit uzeda püssas voutas.

Ch' ün nun voul accepter fullasters nel vschinedi, vains fingiò atschénno. Mentre cha Cap. 6 dels statüts Civils del Cumön disch expressamaing cha „la part granda dess valair in tuots fats, et la pitschna ceder“, e cha ils schantamaints stess ripetan cha „daja saimper valair et trer il plü“, quist plü nun vela e nun tira in duos cas: cur chi 's tratta da rumper schantamaints u ledschas, e, almain nel 1637, cur cha 's tratta da der il vschinedi: „schia füss ün sulet chi nun vuess, schi daja 'l valair incunter 'l pü.“

Da vegl innò, il fullaster do „securtas de bene vivendo“: „chi do loe e staunza a fullastyr, daja el araspuonder in tuott excess u danns taunt co par se svessa, da co cha que appera par scritt tres üna santynzchia tratta in Samedan“.

Medema vaiva da gnir preletta iminch' ann.

Que po' chà vschins concedan als fullasters, concedane melgugent e cun mela grazcha; ma inua cha 's tratta da 'ls der adöss, allora S^{rs} vschins procedan „sainza gratzchia et aremischuin“. Cur cha fullasters fallan, per effett della bunted dels vschins veguane pandros culla falla dobbla. „Siand fullasters in vschinauncha et cha füss da tschernier sudos (Dieu houst) a guerra, plaschand a Cuvih, cha fullasters saian ls prüms da trer avaunt vschins“. (1664.) Pü tard, plaschand u na plaschand a Cuvih, fullasters eiran tenor ledscha saimper ils prüms chi stuvaivan ir a ris-cher la pell in guerra.

Nel 1702, fullasters stuvaivan tegner u fer tegner ün s. h. tor failch. Daspö il 1743 eirane culpaunts da rumper las vias d' inviern, furmand a mezz della büs-cha 3 cumpagnias, dellas quelas üna surpigliaiva la via vers S. Murezzan, l'otra quella vers Puntraschigna, la terza quella vers Samedan.

E cur cha la mort gniva a liberer noss fullaster da sia povra existencia, schi masters da vaschè pretendaivan dals relaschos üna taxa pü ota cu cha vessan sus-chieu pretender per ün vaschè da vschin e pizzamorts al s-chavaivan la fossa, tenor schantamaint in vigur aucha nel 1789, in üna strivletta da terrain separeda dallas sepultüras dels vschins, traunter ils duos cluchers . . . R. I. P.

E dir cha Tschlarina ho gieu Ministers, V. D. M. fulasters! Tschert cha scha que füss gnieu avaunt pü suvenz, la stima ch' ün purtaiva al Minister, eir fullaster, vess pudieu ameldrer ün po la situaziun da sieus collegas in fullastria. Ma tels cas da ministers fullasters eiran rers: Tschlarina vaiva svessa homens capabels avuonda per proveder quella plazza e las famiglias Pagliop, Mal-

luraun e Fritschun furnivan predichants chi eiran vschins. Ma dals predichants trattarous pü tard. Per il mumaint vains oter da fer.

Nossa lavuretta füss nempè auncha bger pü incompleta cu cha la stu esser fatelmaing, scha smanchessans da discuorrer, saja pür cun pochs plets, da Cleargia, Zilgia, Mierta, Ingliua, Barbla etc. cioè dallas mattas da Tschlarina dell 17. e 18. secul.

S' inclegia da se cha güst granda parada nun paune fer nels schantamaints, las bunas mattas. Il drett e la vita publica sun da vegl innò monopoli del sex ferm, chi in quist rapport nun fo grandas concessiuns ne allas bellas ne allas tridas, ne allas scortas ne allas narras. Scha schantamaints faun menziun dellas femnas, schi nun ais que per las conferir dretts, dimpersè per las scumander tschertas liberteds cha 's piglaivan. Dains co ün exaimpel; scha quel nun ais caracteristic, renunziesch a chatter melpers. 1674: „Üngün nun daja purter mantels ne rabuns ne stuorzs ne 's tucher maun in baselgia“. Üngün? „Wie haisst?“ üna scumandeda da quist gener, in fatts da toilette all' indrizz dels homens, u almain eir dels homens, e auncha tiers cur cha vauu in baselgia? Impussibel! Minchün vezza dalum cha scha la ledscha disch eir üngün, ella managia vairamaing be üngüna.

E diffatti, 10 anns zieva il text del schantamaint cumpera rectificho seu sguonda: „Üngünas *femnas* nun dajan purter mantels, rabuns etc.“ Ünguotta pü güst e pü natürel. Nel secul dellas tournüras e dels chignons sarò que permiss da dir, salva la debita reverenza per la bella da noss cour, cha fingiò l'idea da metter a paragl e copuler la devoziun cun la pumpa dels costüms nun ais oter cu fich natürela e, seu ditt caracteristica tar Cleargia, Neisa, Mierta etc. E noss tattas e basatts nun vaivan tuotts ils tüerts, anzi milli radshuns, reprimand ils murbins da toilette da lur meldras miteds a mezz del schantamaint cito e cun l' instituziun d' ün apposit „hom sur ils stuorzs“, chi vaiva il piccant ed agreabel incaric da controlar la toilette da nossas tattas e basattas, cur cha giaivan a predgia. —

Nellas paginas precedentas vains tratto, saja pür fich sommariamaing, ils vschins e las autoriteds, ils homens e las duonnas, terriers e fullasters da Tschlarina; vulavans der ün idea da sieu „aridschamaint“ mundaun. Nel möd cha vains vis, Tschlarina eira „aritschida cun bella politia.“

Ma üna Hundreda vschinauncha da Tschlarina nun eira aritschida be „cun bella politia“, dimpersè „cun temma da Dieu et

bella politia.“ Schi dschain ün pèr plets eir dalla temma da Dieu, dalla „Celerina sacra“ zieva la „Celerina profana“.

Chi chi s'algorda cha trattand la constituziun politica da Tschlarina vains discurrieu aunz dals vschins, e pür zieva dals uffizis, nun chattarò oter cu natürel cha trattand l' ecclesia Celerinensis applichans la medema procedura e discuorrens aunz dalla scoassetta e pür zieva dal predichant, V. D. M. Üngün democrat nun gnirò ans dumander perchè.

Il lung chapitel 38 dels statüts civils del Cumoen: „Davart la Sanctificatiun dal S. di d' Dominica“ do il tun alla legislaziun ecclesiastica dellas vschinaunchas, chi s'inspirescha al medem spiert intolerant, draconic, e magari borno.

„Tuots Maes-chels e femnas dessen diligentamaing ir a predgia et la Domengia aunz predgia üngiüna persona s'absenter da sia vicinancia, suot üngiün pretext, ne faer alchüns quints ne contrats neir dintant chi vain predgio u fat oratiun in Baselgia saja la Domengia u di da lavur, ster a platz u p. las Hosterias u p. las giassas, suot paina da ₰ 5 e suot la medema paina vain eir scomando il batter footsch, et sgier fain la Domengia . . . Suot falla vain eir comprais scodun dal Comoen chi s'absenta la samda our d' chesa per ir our dal Comön . . . Pü inavaunt nun dess üngiün fill dal Comoen junscher mnadüras aunz predgia l' Mercurdi suot falla“

Il detagl minuzius da quistas normas, chi faivan lur pussibel per impedir la Dumengia eir il transport da marchanzia, demuossa l' importanza ch' ün attribuiva alla materia. E üna hundreda vschinauncha da Tschlarina in sieus schantamaints faiva tuott sieu pussibel per secunder la tendenza expressa nels statüts.

„Ad concentum campanarum in templum veni — quista sentenza ais culeda nel bruonz del sain grand da Tschlarina. Chi nun cunoscha las ledschas ed il spiert da quels temps, po considerer quels plets scu ün pio invid alla libra volonted da fidels crastiauns d' entrer nel taimpel, per il salüd da lur ormas. In realted l' invid nun ais ün invid, ma ün imperativ categoric, legal, chi nun as volva zuond bricha alla libra volonted, ma mnatscha cun fallas e painas a quel chi nun obbedescha. Lossupra ün dubi nun ais pussibel, ed il text della ledscha clerischem. „Intant cha 's predgia lg pled da Dieu, dain tuots antrer aint ilg taimpel e chi sto our dadour crouda falla . . .“ (1614, sch. 8.) „Dis da predgia dajan culuosters suner 3 voutas e na da pü et cha cur cha 's suna

terz sain tuott giaja in baselgia et zieva lett lg text cha culuoster serra lg taimpel et nun lascha aint üngün neir cha üngün stetta our suot falla“ (1654). „Vschins, vschinas u oters chi gnissan tguieus in vschinauncha nun dessan ne lg di da Dumengia ne oters dys chi's predgia auntz predgia ir sü d' alp, suot paina“ (1609), „ne in otars lougs“ (1654). „Dis da predgia cha mendicants lumbards giajan a predgia u davent our d' vschinaunchia, e cha üngün vschin nun albergia lumbards mendicants pü da 2 notts (1637)“. „In consideratiun et respectt dal grandischem mysteri dal sacramaint da la S^a Tschaina aise urdino cha üngün nun giaja davent da la patria 8 dys suletts auns artschaiver quella ne surtreja da gnir a chiesa 8 dys sulets zieva chia quella ais distribuida suot paina da Δ 1 par vouta e parsuna“. (1669).

Üna vouta entros in Baselgia, cun debita reverenzia, scu chi pretenda expressamaing ün schantamaint, ogni auditor u auditura aviand piglo piazza süls baunchs eira obbligo da „tschesser in aint zieva maun fin ais larg“, per fer piazza als seguaints. Meglina-vaunt eira prescrit, cha „üngün nun spoarchia 'ls mürs cun ascrias da Tabacs, sco per il passo, paina Xrs. 10 per vouta, miss per inspecturs ils avuos da Baselgia“. Il schantamaint 48 del 1664 statuescha eir scu sguonda: „Üngiün nun giaja in Baselgia par durmir, neir üngiün maina infaunts in Baselgia chi dettan s-chiandal u intopp, neir üngün tegna in chesa glied chi nun vuol ir a predgia, suot paina

Ün speciel oblig gnit pü tard tres egna ordinatiun impost a quels chi eiran nel possess da „vuschs accordantas et jüstas“: quel cioè da „celebrer l'otissem cun la dovutta Harmonia et zello“, entrand nel cor da baselgia, suot paina a guivens e guivnas chi contrafessan.

Pür zieva glivro il chaunt, quel famus chaunt da chanzuns chi cun lur blastemmas e lur trids plets faun ster ils chavels drett sü a ormas pü delicatas, ils Tschlarinots pudaivan banduer la baselgia e que suott paina nell' uorden seguaint:

aunz il Minister,
zieva il Sr Mastrel Reggente,
poi las duonnas,
e finelmaing ils mas-chels. —

Vains vis chi stu ir in baselgia. Vulains uossa vair chi stu ster our d' baselgia.

Il schantamaint 122 del 1609 disch lossupra:

„Culuosters sun culpaunts da huster our d' baselgia tuotta muaglia da tuot tymph, massimamaing intaunt chia's predgia, et ch' els aquella panduran e taglian sü als patruns

Nel 1809 ais poi sto conclüt in merit d' uorden da baselgia: „chia il mess stetta davaunt Baselgia con üna perchia per tegner oura tuots chauns, sainza regard dels Patruns“.

Eiran inoltre da vegl innò exclus da baselgia „infaunts chi nun haun lur indizzi.“

Per impedir la muaglia d' entrer in baselgia il culuoster daja tgnair la porta sarreda. Per que chi risguarda il sunteri, ün schantamaint del 1674 nomna üna cumischiun apposta per pisserer cha vegnan fattas portas chi possan gnir sarredas, a lod da Srs Cuvilhs e del predichant, cun sarradüra e clef.

Gnins a tratter cun pochs plets del predichant, l' hom cun „la chiappa longa“, „pallia longa cum manicis descendencia infra genua“, cha'l stuvaiva fin nel 1762 purter taunt in baselgia seu per las giassas, „tam in publicis plateis quam in templis.“

Que cha chattains nels schantamaints da pü interessant sur il Reverendo, ais forsa il möd da 'l pajer; in ogni cas ais que quel chi vegu tratto pü alla lungia. Chi nun vuol crajer cha'l fatscha atenziun.

1609, schant. 4. Davart lg vschinedi . . . infra quaists 5 anus taunt co düran aquaists artichels, nun daja üngün gnir prains aint vschin par main co Δ 100, las quelas in 2 tearms uignen dedas alg predichand sainza dann da la vschinaunchia.

1609, schant. 34:

„Nun dajan cuvilhs iffiter ne fuorn ne baselgia ne lainas ne pas-chüras sainza purter avaunt vschins, ma saja miss alg inchaunt et vignia fatt via al praedichant sainza dann dalla vschinaunchia zieva il paick.

1609, schant. 90.

L' hervedi dalg praedichant, aque chi vain iffito et fat via alg praedichant daja gnir iffito a Chialanda Megia iminch' ann.

1609, schant. 101.

Cuvichs cun sutters et homans dalg tais insembel sun ubblios in imincha Chalanda a fer oura las fallas, et aquellas der a scouder alg predichant u ad ün itschedar chi ho dad avair.

1619, schant. 29.

Cuvichs nun dajan ifiter ne fuorn, baselgias, pas-chüras ne lainas vadrüs-chas da punts u da baselgia, ster, stadaira, ma purto avaunt vschins et mis al inchaunt, da fasser via al predichant.

1619, schant. 107.

Taxa da laina da zembar, tuots forgedts u oters daners chi vegnan aint daja gnir do al predichant. Eir l'ervedi per 5 anns . . . ais eir ad el do giò da sia prauenda.

1649 schant. 9.

Circa taglia dal predichant daja gnir fatta pü lung a S. Andrea et chia tuots inchaunts chi vegnan fatts in la vschinaunchia dajan pajer via al predichant . . . sco eir taxas da laina, e que chi mauncha a complir la prebenda dal predichant dajan covis fer sü üna taglia zieva estim.

1649, schant. 70.

Las ovas dessan gnir inchantedas in platz sco eir arvedi fuor-laid ster stadaira e fuorns et a quel chi do plü tira, ma pejan alg predichant . . .

Cf. eir schantamaints del 1654, 1659, 1674 etc.

1694.

Cuvihs sun oblios „da scouder sü la prebenda del predichant our dels inchaunts e taxas da laina fin S. Andrea

1789 Chia 'l Sig^r Minister vegnia cun fl. 102 ogni mezz ann anticipo, Gün e December cun daner da güst pais alla crida. —

Ais facil dad observer ün svilupp in quista legislaziun, main facil da spiegher medem in möd da cuntanter tuotts.

Vzains in prüma lingia cu cha nel cuors del temp il salari del predichant vo craschind. Nel 1609, sch' ün al dess tuotts ils introits da vschinauncha, survgniss el pü cu chi 'l tuchess da rad-schun — da möd cha il schantamaint prevezza expressamaing il cas inua cha, completeda la peja del predichant, restan dabuns della vschinauncha a libra disposiziun da medema, ils quels dajan appunto gnir dos ad ün oter chi ho dad avair dad ella. In ogni cas pera cha nun eira bsögn da recuorrer alla taglia per completer ditta peja: taunt ans pera comprovo tres il schantamaint 34 del 1609 e specielmaing tres quists plets: „Sainza dann dalla vschinaunchia seguond il paick.“

Pü tard las chosas müdan.

Per esser franc, vögl dir cha da principi quist möd da pajer il predichant a forza da pretschs d' inchaunts, fallas etc. am vaiva

do in ögl bel e bain, da möd cha ün mumaint eira süil punct da fabricher hypothesas u chastels in ajer. Que ais bain vaira cha a prüma vista, sch' ün guarda las chosas cun ögls moderns, quist pajamaint nun ho forsa gran che d' straordinari e cumpera seu üna simpla delegaziun, „Anweisung“ a pro del predichant: d' üna vart la vschinauncha ho tscherts credits, dall' otra vart il dbit del salari vers il predichant: impè cu scouder ella svessa ils credits e pajer poi il dbit, estinguescha ella medem laschand cha il predichand el svessa scouda e tegna per se. Ünguotta nun pera pü simpel. Ma appunto quista simplicited raziunela squasi moderna am paraiva taunt poch confuorma al temp vegl cha crajaiva da stuvair scharcher üna spiegaziun main simpla, pü complicheda. E squasi füss que riuschieu. Cu cha que füss sto bel da spiegher cha fallas da god e taxas da laina provenientias dal regal forestel — inchaunts dad ova seu conseguenza della „regalis aqua“, ster, städaira, fuorleit e Niderlag (suosda, suste) proveniaints dal regal dellas vias publicas etc. appartgnaivan d' ün' etta all' Uvais-ch da Coira seu patrun dell' Engiadina Sura e poi passettan, in ün möd u l' oter, allas singulas baselgias! Mela vita am pera cha ma hypothesa ho la zoppigna. Ma scha l' ais zoppa effectivamaing, schi pudains considerer il möd descritt da pajer ün uffizchel public seu üna nouva prova del spiert vairamaing pratic e per usche dir modern chi fingiò in quels temps as faiva valair in Engiadina.

In quist chapitel della temma da Dieu vains auncha da number, oltre il predichant, ils avuòs u Seniuors da baselgia, chi corrispuondan circa a noss cussagl da baselgia e funcziuneschan co e lo eir da „almousners“; poi, passand alla bassa forza, ils pizzamorts, il master da vaschè ed ils culuosters, quel da Tschlarina cioè e quel da Crasta.

Pochs plets sur la funcziun principela da quists ultims: quella da suner ils sains. La farons cuorta, schabain cha ils schantamaints, specielmaing quels intuorn il 1700 e quels posteriurs, generelmaing l' hegian fatta tuott oter cu cuorta. Perchè ün po affirmer sainza la minima esageraziun cha be sur il möd da suner sains a Tschlarina as pudess scriver ün cudesch na pitschen.

Difatti, que cha noss buns vegls stöglan 's avair ruott la testa per cumbiner lur giurisprudenza ossaja casuistica dels sains, ais incredibel. Que ais ün inter „corpus iuris campanarum“ cha haun compilo! Tuott seguond cha 's trattaiva da nozzas, da morts u da funerels, da predgias u da „paests da Mastrel“, da sain da damaun

u da sain da nott, tuott seguond cha l'avenimaint important eira accadiu a Tschlarina u a Crasta, eira da suner üna, duos u trais voutas, be il sain grand u be il mezzaun u be il pitschen, u duos insembel u tuotts insembel u quel da S. Jan u il sain della Trinited *) etc. etc. E bod eira da suner löng, magari ün bun quart d'ura, bod main löng. La casuistica pü u main spiritusa, cumplicheda tres l'institut del sain d'avis, fess unur alla subtilited da qualunque scholasticus; e que fo propi l'impressiun cha per esser culuoster a Tschlarina, as stuvaiva squasi esser ün hom da talent u almain taunt scort scu ils Srs Cuvichs Que chi do in ögl ais in ogni cas il fatt cha telas formaliteds, sbandagedas our dalla vita del stedi, della vschinauncha as mantgnaivan uschea tenacemaing nellas chosas attinentas alla baselgia. —

Uschea üna hundreda vschinauncha da Tschlarina eira „arischida cun temma da Dieu et bella politia.“

Cur ch'ün examinescha il vegl drett d'oters pajais, as chatta per il pü a mincha pass naiviteds incomprendiblas, bizzarrias goticas chi nun haun ne mauns ne peis, ledschas chi negligian il principel per as occuper del secundari e cultiveschan las minuzias smanchand l'essenziel. Confess cha pigland a maun noss schantamaints am spattaiva da chatter qualchosa d' simil. Ma 'm sum sbaglo bel e bain. He chatto, e constatesch, cha ils schantamaints da Tschlarina, eir ils pü vegls cha he gieu suott ögls, rappreschaintan in generel üna lavur radschuneda, pratica, tuott affatt adatteda al temp ed allas circostanzas, schabain co e lo ün po curiusa nels detagls. He chatto eir per que chi risguarda la fuorma cha quista lavur d' üna pitschna vschinauncha vela pü cu tuott las ledschas cha las Trais Lias emanaivan in quels temps. E Tschlarina, siand in possess da tels schantamaints, vaiva radschun da declarer davant tuotts cha l'eira regida „cun temma da Dieu et bella politia.“

*) Vegla baselgia da Schlarigna, chi nun exista pü al di d' hoz.

